

чої психології. Галерея жіночих образів показує універсальність природи людини в простих прагненнях свободи й добробуту, які в контексті роману уявляються досяжними через певну ціну, яка сплачується жінками у виборі партнера подружнього життя. Це умова «за замовчанням» китайського або китайсько-тайванського контексту в романі, яка за мовчазною вірою жіночих персонажів роману може бути знята в американському суспільстві. Таким чином, осмислюється жіночий варіант «американської мрії», життя в суспільстві, в якому патріархатні стереотипи важать набагато менше, ніж у китайському. Разом із попереднім романом «Уві сні повертаюсь до синьої річки» (1963) та подальшими романами «Між розлукою та прощанням» (2002), «Той берег» (2011) творчість Ю Ліхуа утворює сагу про життя жінок-емігранток на тлі

соціально-політичних колізій китайського суспільства. Кожен із романів відповідає віковому періоду життя людини: дитинство, молодість, зрілість і старість. Цим визначаються подальші перспективи дослідження творчості Ю Ліхуа: актуалізація теми «китайської людини» в транскультурному контексті та інтертекстуально-семантичний зв'язок із класичною китайською літературою. Транскультурність осмислюється не стільки як можливість вибору між «ідентичностями», скільки самоусвідомлення в контексті розмаїття культур. У Ю Ліхуа китайськість не може бути осмислена як інакшість, отже, тут не існує проблеми екзотизації китайської поетики орієнталізму, яка конструює китайськість за шаблонами інакшості, натомість ведуться роздуми про природу та психологію людини в ситуації вибору між культурами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. 李晓旋。 何处是归程——解读於梨华小说《又见棕榈, 又见棕榈》。 辽宁师范大学文学院语文学刊, 大连, 2010. 第 7 期。 51–52 页。
2. 肖丽花, 程丽蓉。 透过《又见棕榈, 又见棕榈》看华人眼中的“美国梦” [J]. 温州大学学报 (社会科学版), 2012, 25(2). 66–70 页。
3. 於梨华。 又见棕榈, 又见棕榈。 - 皇冠出版社, 1967年。 字数: 18.14 万。
4. 论语·为政。 URL: https://so.gushiwen.org/guwen/bookv_20.aspx.

УДК 821.582-3.09

ОБРАЗ ТРОТУНГА В ТИБЕТСЬКОМУ ЕПОСІ ПРО ЦАРЯ ГЕСАРА

KHROTHUNG IN TIBETAN EPIC OF KING GESAR

Скачкова Д.О.,

orcid.org/0000-0002-0779-5518

аспірант кафедри мов і літератур

Далекого Сходу та Південно-Східної Азії

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті аналізується одна з найбільш значущих цінностей духовної спадщини тибетців – епос про царя Гесара. У цьому дослідженні детально описаний образ дядька Гесара Тротунга, проаналізована його природа та визначена роль цього другорядного персонажа в епосі.

Ключові слова: Тротунг, Гесар, Тибет, епос, нацменшини.

В статье проанализирована одна из наиболее значимых ценностей духовного наследия тибетцев – эпос про царя Гесара. В этом исследовании подробно описан образ дяди Гесара Тротунга, проанализирован его характер и роль этого второстепенного персонажа в эпосе.

Ключевые слова: Тротунг, Гесар, Тибет, эпос, нацменьшинства.

One of the most significant representations of Tibetan spiritual heritage – the epic of King Gesar – was analyzed in this article. The research focused on one of the minor male characters, Gesar's uncle Khrothung. His personality and role in the entire epic were described.

Key words: Khtothung, Gesar, Tibet, epic, national minorities.

Постановка проблеми. На сьогодні в Китайській Народній Республіці проживає 56 народностей, які формують неоднорідну спільноту. Більшість населення становлять китайці Хань (91,6% згідно з переписом 2010 року [7]), тому до інших 55 народностей зазвичай вживають термін «національні меншини» (нацменшини). Вони додають унікальності та колориту до всекитайської культурної спадщини, доповнюючи її аутентичними традиціями, устроєм життя та цінностями духовного порядку. Сучасний період розвитку Китаю, його різноаспектна інтеграція у світову спільноту позначилися на внутрішній політиці країни, що виявилось у пильній увазі до культурних особливостей національних меншин, що населяють територію Китаю. Процеси світової глобалізації загострили проблему збереження національних цінностей і актуалізували науковий інтерес до культурних і літературних надбань представників нацменшин. Уряд КНР проводить активну політику з підтримки національних меншин у збереженні їхньої самобутності. У 1950-х роках Китай сформував спільноту фахівців для дослідження мов етнічних меншин, а також створив спеціальні організації та інститути, що займаються вивченням усних та письмових мов етнічних меншин, та центри підготовки відповідних фахівців.

У цій статті ми детальніше розглянемо фундаментальну пам'ятку усної народної творчості тибетців, 6 мільйонів яких проживають на території Тибетського автономного району в складі КНР [4]. Епос про царя Гесара є дорогоцінністю не лише тибетського народу, а й усій людській цивілізації. Оскільки первинна передача епосу виконувалася усно, то існує великий ризик втрати цього твору, тому окремо слід висвітлити проекти та організації, робота яких направлена на збереження епосу про царя Гесара, епопеї про військові походи та життя тибетського народного героя. Він також розповідає про оточення Гесара, тогочасний устрій життя, його сміливих і винахідливих послідовників та безстрашних ворогів. В епосі містяться оповіді про стародавнє тибетське суспільство, війну, виробництво, релігію, мораль, любов і сім'ю. Епос про Гесара є одним з основоположних стовпів, на яких тримається тибетська самобутність.

Епос про царя Гесара, без сумніву, є одним із найбільш колосальних джерел дослідження у світовій літературі. Хоча проводиться чимало заходів зі збереження епосу, а також дослідження його як історичної пам'ятки, лише певні фрагменти епосу були вивчені детально.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Епос про Гесара в різних його версіях був частково описаний, проаналізований та перекладений у науковому доробку таких дослідників, як П.С. Паллас, Б. Бергман, Є.Ф. Тимківський, Я. Шмідт (досліджували монгольську версію епосу); Б.Я. Владимирцов, Б. Лауфер, М.М. Поппе (підтримували ідею тибетського походження епосу). Г.М. Потанін записав фрагменти версії Амдо (північно-східний варіант). У 1900 році була видана західно-тибетська версія, записана А.Г. Франке. У 1931 році був виданий французький переклад кхамської версії, виконаний О. Давид-Неель. Ю.М. Реріх у своїх працях записав версію епосу в районі Амдо, а також описав ареал розповсюдження епосу про царя Гесара.

Постановка завдання. У цій статті увага зосереджена на образному складі епосу, а саме на одному з найбільш суперечливих чоловічих персонажів. Завданням статті є:

- Вивчити природу образу дядька Гесара Тротунга шляхом аналізу фрагментів епосу, в яких він бере участь;
- Виявити, чи відбувається трансформація образу протягом епосу;
- Визначити роль образу Тротунга для всього епосу.

Виклад основного матеріалу. Дядько Гесара є одним із ключових персонажів епосу. Із самого народження Гесара в царстві Лінг вони вступають у боротьбу за владу. Їхнє суперництво триває протягом усєї місії Гесара на землі.

До народження Гесара Тротунг описаний в епосі як сміливий воїн, який жив війною та полюбляв битви, а також мав запальний характер. «Одного разу він учинив сварку з одним парубком. Він підбіг до молодика та пнув його ногою так, що той впав на землю, а потім забив його до смерті. Після цього він здобув сумнозвісну славу не лише серед місцевих, а й в усього клану» [5, с. 21]. Після такого вибуху ярості матір Тротунга вирішила вгамувати його лють, запропонувавши синові чашу крові лисиці, яка вважалася в Тибеті боязкою твариною. Однак її сподівання втілилися в життя інакше. Тротунг став боязким, наче заєць, однак хитрим та підступним, наче лис.

Французька дослідниця Тибету Олександра Давид-Неель у своїй праці «Надзвичайне життя Гесара, царя Лінгу» переповідає пророцький сон, який наснився Тротунгу до народження Гесара. «Я бачив, як вітер зірвав траву з перевалу Тоянг Шамчема, – сказав він, – і вона прилетіла та приземлилася в царстві Лінг. Вона вкоренилася тут, і кожна її стеблинка стала дорогоцінністю. Серед

самоцвітів один був невідомий, золотистого кольору, я взяв його та поклав на трон. Можливо, якийсь могутній володар або святий лама прибуде заради добробуту нашої країни. Ми повинні знати про це» [1, с. 28]. Свій сон Тротунг вважав про роцьким, однак він передвіщав появу не Гесара в племені, а його матері Гонгмо.

З народженням Гесара в серці Тротунга започаткувалася ненависть до хлопчика. У ньому він бачив загрозу свого положення як вождя племені та конкуренцію щодо трону правителя царства Лінг. Коли Гесар був немовлям, Тротунг намагався його вбити. Олександра Давид-Неель описує цей фрагмент так: «Гонгмо відпустила дитину, і Тротунг, взявши його за ногу, з усієї сили тричі вдарив немовля головою об камінь. Потім він опустил дитину на землю, переконаний, що вбив його, але хлопчик піднявся, пустотливо насміхаючись над ним, і витріщився на нього своїми великими сяючими очима, в яких не було й тіні страху» [1, с. 36]. Із самого народження Гесар перебував під охороною небес та володів могутніми магичними силами, які допомагали йому залишатися неушкодженим.

В «Ілюстрованому посібнику з тибетського епосу про Гесара» описується, як Тротунг намагається отруїти немовля, підмішуючи отруту в їжу, яку він приніс як подарунок Гонгмо, вітаючи її з народженням дитини. Використовуючи свої магичні сили, маленькій Чорі (ім'я, яким був названий Гесар при народженні) перетворює отруту на темний дим, який проходить крізь його пальці та не завдає дитині жодної шкоди. Тротунг також вдається до кількох злодіянь у спробах вбити маленького Чорі. Він відсилає до немовляти шамана релігії Бон, щоб той захопив душу дитини, однак хлопчик взяв у руки і впустив на землю чотири камінці, які «водночас перетворилися на дев'яцот вояків у білих обладунках, дев'яцот вояків у синіх обладунках, дев'яцот вояків у жовтих обладунках та дев'яцот повітряних вояків, які оточили шамана» [5, с. 18]. Шаману також не вдається позбавитися дивовижної дитини.

Від самого народження Чорі починає використовувати свої магичні сили, які лякають Тротунга, хоча він і сам володів магією майстерно. Намагаючись вбити Чорі, Тротунг ставить своє життя під загрозу. Він розуміє, що дивовижний хлопчик сильніший за нього, однак не хоче з цим миритися.

Нездолання жадоба Тротунга до влади описана під час кількох фрагментів епосу, зокрема у сцені кінських перегонів. Коли настав час обрати нового

правителя царства Лінг, було вирішено провести кінські перегони, переможець яких отримає престол і найкрасивішу дівчину Лінгу собі в дружини. Тротунг планував зайняти місце володаря шляхом перемоги в перегонах. Він був майстерним вершником, а його кінь відрізнявся надзвичайною спритністю. Оскільки на момент проведення перегонів Гесар уже жив у вигнанні зі своєю матір'ю, Тротунг був упевнений, що лаври переможця здобуде саме він, оскільки не було в Лінзі вершника, рівного за Тротунга. «Але найпишніше за всіх у своєму вбранні був старий Тротунг. На ньому була мантия, пошита з відмінного темно-синього пуруку¹, з-під якої виднівся бірюзовий шовковий жилет, обрамлений широкою тасьмою із золотих ниток. На його породистому гнідому коні з чорним хвостом і гривою було сідло, майстерно вироблене зі зміїної шкіри та прикрашене орнаментом із золота та срібла. Впевнений у результаті цих перегонів, він час від часу закохано поглядав на Сенгчам Другмо, яка була вбрана такою кількістю коштовностей, що, здавалося, згиналася під їхньою вагою. Сліпуча у своїй красі та вбранні, серед безлічі інших розкішно вбраних жінок вона виглядала богинею» [1, с. 47].

Однак планові Тротунга не судилося втілитися в життя. Другмо заздалегідь повідомила Гесара про перегони, в яких він вирішив узяти участь. Гесар вдягається жебраком, щоб збити Тротунга з пантелику. Перегони мали визначити подальшу долю царства, в якій Тротунг сподівався зіграти вирішальну роль. Однак перемагає Гесар, і неприязнь до нього Тротунга переростає в ненависть, яка протягом усієї місії Гесара на землі буде проявлятися в різних формах та перешкоджати Гесару в здійсненні його планів.

Під час військових походів чи оборони царства Лінг Тротунг проявляє себе як підступний боягуз, відкриваючи ворогам таємниці оборони чи навіть пропонуючи власну допомогу в обмін на положення правителя, коли Лінг буде завойований. Під час війни з царством Хор, ціллю якої було викрадення Другмо, дружини Гесара, саме Тротунг попереджає ворога про те, що Другмо хоче його надурити, відсилаючи до його табору замість себе перевдягнену служницю. Тротунг зраджує Гесара та все царство Лінг, коли повідомляє військовим командувачам Хору, що цар Гесар знаходиться далеко від земель царства Лінг, і що саме зараз найвдаліший час для нападу і викрадення красуні.

Схоплений як полонений та відправлений у табір правителя царства Хор, Тротунг не проявляє

¹ Пурук – вид тканини.

належної воїну стійкості, а навпаки, відкриває ворогам таємниці, які забезпечать їм легкий напад на царство Гесара. «Коли його [Тротунга] привели до ворожого табору, він молив не вбивати його та висунув пропозицію Царю Білої Юрти², розказавши, що Гесар знаходиться далеко на півночі в поході, а він сам зможе повести воїнів Хору в атаку на Лінг» [5, с. 45].

На певний час план Тротунга завершується для нього успіхом. Коли Гесар повертається додому через дев'ять років відсутності, на нього чекає зовсім інший Лінг, в якому править Тротунг, назначений завойовниками, правителями Хору. Місцеві ж племена страждають від занепаду та бідності. Дружину Гесара Другмо було все ж таки викрадено та відправлено в далекі землі. Брата Гесара було вбито під час війни. Однак Гесар не вбиває Тротунга, хоча його вірний кінь намагається проковтнути його. Тротунг і далі буде жити в царстві, правити своїм племенем та брати участь у військових походах, направлених на розширення земель царства Лінг.

У більшості сцен, в яких залучений дядько Гесара, Тротунг виступає негативним підступним персонажем, для якого чужими є ідеї вірності, патріотизму, відданості своєму правителю, племені чи країні. Він не благородний лицар, готовий пожертвувати життям заради захисту рідних земель. У нещастях Лінгу Тротунг намагається знайти вигоду для себе, а коли його підступні плани відкриваються, то його займає пошук уникнення покарання шляхом благань та подарунків. «Тротунг не був хоробрим і не бажав нести відповідальність за скоєне ним. Його серце переповнилося жахом від думки про покарання, яке Герой застосує щодо нього, якщо повернеться. Він став квапливо міркувати, як уникнути наслідків своїх вчинків...» [1, с. 80]. Коли Тротунг розуміє, що не зможе уникнути розправи від Гесара, він ховається в шкіряному мішку, що використовувався для зберігання муки чи зерна. Коли ж Гесар його знаходить, Тротунг благає прощення.

Приведемо цитату як свідчення про підступний характер Тротунга. Гесар повертається до Лінгу після років відсутності та, обурений перемінами, які трапилися з його царством, шукає Тротунга. «Гесар негайно покликав дружину Тротунга та наказав привести до нього її чоловіка. Той, вже звільнений, підніс Герою шовковий шарф.

² Із середини 16 століття найближчими сусідами Тибету були монголи з озера Кукунор. Населення було досить різноманітним. «Тут жили тибетці – «чорноюртні» іноземці – фані, уйгури та інші тюркомовні групи населення – «жовтоюртні» іноземці та монголи-кочівники – «білоюртні» іноземці, які з'явилися тут на початку 16 століття» [2, с. 64]. Очевидно, Царем Білою Юрти називають вождя кочових монголів.

При цьому він чемно вклонився, як того вимагав звичай, але щирого покаяння насправді не відчував. Старий шахрай уже знову набув колишньої самовпевненості. Під час свого ув'язнення він багато міркував про положення, в яке він потрапив, і дійшов висновку, що якщо вже цар Лінгу не вбив його і не побив до півсмерті, значить, його пригоди були не набагато важче тих, що він переживав раніше» [1, с. 83]. Тротунгу вдається уникнути покарання, а каяття ніколи не займає його думок.

Тротунг не відрізняється сміливістю, однак поводить себе люто, коли впевнений, що йому нічого не загрожує. Він затіває сварку з одним із міністрів Хору, який був закований у залізні ланцюги, згідно з планом Гесара. Той мав удавати полоненого. Насправді ж, міністр допомагає йому у війні. Побачивши, що супротивник не зможе йому зашкодити, Тротунг принижує його та загрожує вбити. Однак після визволення міністра Тротунг рятується від розправи квапливою втечею [1, с. 121–122].

Плани Тротунга щодо захоплення влади над царством Лінг будуть з'являтися в епосі час від часу. Наприклад, підступністю Тротунг намагається захопити владу та потайки вступає в переговори з володарем царства Качі. Він уважав, що армія Качі достатньо могутня, щоб перемогти Лінг. «Якщо я здамся, і Лінг буде подолано», – думав він, – «я зможу набути собі вигідної репутації та правити у царстві так само, коли царство Хор захопило Лінг» [5, с. 92]. Так Тротунг наносить правителю Качі таємний візит, запропонувавши йому коштовності в дар.

Слід звернути окрему увагу на епізод війни царств Лінг та Моїн, в якому через вчинки Тротунга яскраво розкривається природа його характеру. Щоб задобрити Гесара та принца Чжалху, племінника Гесара, сина його покійного брата Г'яци, Тротунг вирішує зробити для молодого принца особливий подарунок, піднести йому дивовижного коня, який буде найспритнішим у царстві. Він чув, що в країні Даші є чорний, швидкий, як вітер кінь, що вилупився з яйця птаха Рух³. Тротунг відправляє трьох своїх слуг, воїнів царства Лінг, викрасти надзвичайного коня з царства Даші. Викрадачам пощастило, бо власник коней перебував поза своїм палацом. Вони проникли в конюшні та прийняли за пошуки «скарбу». Однак після огляду коней вони не були впевнені, який саме був той, якого їм доручили

³ Птах Рух (або птах-слон) – величезний птах, описаний в арабському фольклорі. Розміром з острів, птах Рух міг у своїх кігтях утримувати слонів чи крокодилів та пожирати їх.

викрасти. Тому крадії вирішили забрати трьох коней, які були найближчі за описом до чарівного коня правителя. Однак плани Тротунга були скоро розкриті, та одного ранку, ще не прокинувшись, він був оточений воїнами Даші. Він настільки перелякався розплати, що в паніці стрибнув голий у пустий мідний чан. Однак його схованку також було незабаром викрито. Тротунг іде на крадіжку, щоб завоювати до себе прихильність, а також поводить себе боягузливо та не гідно воїна, коли приходять час розплати. Навіть коли зловісні плани Тротунга було викрито, він все одно намагається обернути ситуацію на свою користь. «Прошу пощадити мене, – умовляв їх Тротунг. – Я не крав коней. Кілька років тому троє паломників зупинялися в мене, а після цього вирушили до Індії. На зворотному шляху вони привели з собою цих коней. Я не знав, звідки вони. Мій син купив їх. Я не хотів нікому їх віддавати, але Дабла та мій тесть, користуючись своїм положенням у царстві Лінг, силою відібрали в мене двох коней. Не вбивайте мене, благаю. Хочу сказати ще ось що: Лінг належить мені. Спочатку маленький Чорі, а нині Гесар, повалив мене з престолу, але я й досі залишаюся повноправним власником землі. Я можу продати її, якщо побажаю. І продам я її вам, а потім ви вб'єте Гесара, заберете із собою прекрасну Сенгчам Другмо, і ваш цар стане правителем Лінгу» [1, с. 150]. Тротунг намагається врятуватися, скориставшись брехнею та марними обіцянками, щоб оминати покарання за крадіжку коней. На той момент Тротунг уже був у досить поважному віці та розумів, що ніколи не зможе зайняти місце Гесара. Тому після того, як володарі коней його відпустили, сподіваючись на допомогу в захваті царства Лінг, Тротунг сам відправляється до палацу Гесара і, приховавши історію з крадіжкою, намагається переконати царя відправити багатотисячну армію у військовий похід на царство Даші.

Хоча злочини Тротунга, такі як зрада, обман, шахрайство, досить тяжкі, він все одно бере участь в усіх військових походах Гесара та залишається на чолі свого племені в складі царства Лінг. Однак не зовсім вірною є думка про те, що Тротунг перебував під владою Гесара та виконував його накази як правителя. Тротунг передусім служив своїм інтересам, чинивши так, як вважав вигідним сам. Більшість його вчинків зумовлено жадобою до влади над країною Лінг. За характером Тротунг – боягуз, якому кожного разу вдається оминати покарання шляхом брехливих виправдань і марних обіцянок. Він підступний та скупий, не відчуває каяття, не проявляє стій-

кості воїна у ворожому таборі. Важко пояснити, чому зрадника і боягуза Тротунга Гесар прощає кожного разу. У версії, описаній Олександром Давид-Неель, говориться, що Тротунг – це земне переродження Тулку Тамдіна, який також був посланий на землю божествами, щоб супроводжувати Гесара в його місії [1, с. 22]. Також у версії французької дослідниці зустрічаються епізоди, коли Гесар, обурений зрадою Тротунга, настільки розлючується, що готовий його вбити. Однак у видінні чи уві сні Гесару являється Божественна Матір, яка прохає його проявити милосердя до старого. «Гесар, – сказала вона, – я Дролма⁴. Послухай мене. Не тримай Тротунга у в'язниці. Він – втілення Тамдіна, його сила велика. Будь обережний у ставленні до нього. Він може або надати тобі величезну допомогу, або спричинити сильні перешкоди. Вчини мудро – звільни його» [1, с. 83]. Гесар завжди прислухається до голосу Небесної Матері та чинить так, як вона наказує.

По-друге, можливо, постійна присутність у Тротунга бажання заволодіти престолом змушували Гесара завжди перебувати в стані боротьби, на шляху подолання складнощів, які Тротунг постійно для нього створював. Завдяки наявності перепон Гесар зміг навчитися їх долати. Вони стали поштовхом для його розвитку як героя, правителя та завойовника. У монгольській культурі існує прислів'я «Не був би Тротунг злісним та хитрим, ніколи б не піднявся Гесар так високо» [3, с. 33].

Висновки. Хоча Тротунг є другорядним персонажем в епосі, його роль надзвичайно важлива. За характером дядько Гесара хитрий та імпульсивний. Від самого народження Гесара Тротунг намагається його вбити, оскільки знає, що хлопчику судилося стати видатним воїном, правителем, героєм свого народу. Жадоба Тротунга до влади над царством Лінг штовхає його на обман, шахрайство та навіть зраду. Тротунг іде на злочини, щоб завоювати до себе прихильність, а також поводить себе боягузливо та не гідно воїна, коли приходять час розплати. Навіть коли зловісні плани Тротунга розкриваються, він все одно намагається обернути ситуацію на свою користь. Відчуваючи небезпеку для свого життя, Тротунг намагається врятуватися брехнею та марними обіцянками. Він часто вступає в таємну змову з ворогами проти Гесара, сподіваючись на подальшу винагороду. Протягом

⁴ Дролма – Небесна Матір Гесара. Більш детально образи земної та Небесної Матері Гесара описані у доповіді до конференції «Мова та культура: сучасні аспекти співвідношення», яка відбулася 7-8 грудня 2018 року в Одесі. Тема доповіді – «Небесна та Земна мати Гесара в тибетському епосі».

епосу не відбувається жодної трансформації образу Тротунга. Оминувши покарання та навіть смерть, Тротунг знову зраджує Гесара, коли настає вдалий час, заради отримання винагороди та влади. Протистояння Тротунга та Гесара

розвивається протягом усього епосу, кожного разу завершуючись перемогою Гесара. Однак, можливо, постійний стан напруги та очікування зради сприяли укріпленню позиції Гесара як володаря та видатного полководця.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Давид-Неэль Александра, Лама Йонгден. Необыкновенная жизнь Гесара, царя Линга. Москва : Ориенталия, 2015.
2. Кычанов Е.И., Мельниченко Б.И. История Тибета с древнейших времен до наших дней. Москва : изд. фирма «Восточная литература» РАН, 2005.
3. Согьял Ринпоче. Тибетская книга жизни и смерти. Нижний Новгород : ДЕКОМ, 2004.
4. Rongxing Guo. Multicultural China : A Statistical Yearbook (2014) (Current Chinese Economic Report Series). Springer, 2015.
5. Jambian; Aiming, Zhou Gyamco. Thangka Paintings: An Illustrated Manual of the Tibetan Epic Gesar. China Pictorial Publishing House, 2003.
6. Subhash Chandra Sarker. China's Policy Towards Minorities. *The World Today*. Vol. 15. № 10 (Oct., 1959). P. 408–416.
7. Central Intelligence Agency. China. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ch.html>.
8. Consulate-General of the People's Republic of China in Gothenburg. Tibetology in China. URL: <http://gothenburg.chineseconsulate.org/eng/zt/xzwt/t218252.htm>.
9. Ministry of Foreign Affairs of the People's Republic of China. Tibetological Research Organizations. URL: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/ljzg_665465/3585_665495/3592_665509/3599_665523/t17976.shtml.
10. Permanent Mission of the People's Republic of China to the United Nations Office at Geneva and Other International Organizations in Switzerland. National Minorities Policy and Its Practice in China. URL: <http://www.china-un.ch/eng/bjzl/t176942.htm>.